

1.03 Kratki znanstveni prispevek

UDK 911.375.3(497.4Novo mesto)"653"

Prejeto: 29. 8. 2018

Katarina Udovč

mag., Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Center za preventivno arheologijo, Poljanska cesta 40, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: katarina.udovc@zvkd.si

Arheološke raziskave dopolnjujejo zgodovino Novega mesta

IZVLEČEK

V članku bomo predstavili podatke o razvoju Novega mesta, ki smo jih v zadnjem tisočletju odkrili z arheološkimi raziskavami. Na najvišjem delu okljuka in od pozne bronaste dobe naprej poseljenem Kapiteljskem hribu smo odkrili skromne, vendar do zdaj edine sledi zgodnjemedievalne naselbine (9.–10. stoletje), znotraj območja današnjega Novega mesta. Ob njegovem jugovzhodnem vznožju na Cvelbarjevi ulici pa smo izkopali najdbe iz 15. stoletja, ki so zaenkrat časovno najbližje ustanovitvi mesta, prav tako pa izstopajo po svoji redkosti v slovenskem prostoru. Podatki arheoloških raziskav dopolnjujejo teze zgodovinarjev, ki temeljijo na preučevanju arhivskih virov. Iz obdobja pred letom 1364 oziroma pred ustanovitvijo mesta se v listinah z okljukom povezujejo lokacije stiškega ali bajnofškega stolpa, Gradca in Markstatta.

KLJUČNE BESEDE

Novo mesto, Gradec, Kapiteljski hrib, zgodnji srednji vek, 15. stoletje

ABSTRACT

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS COMPLEMENTING THE HISTORY OF NOVO MESTO

The article presents the evidence for the development of Novo mesto that has been obtained through archaeological research conducted in the last decade of the last millennium. The modest, but so far sole traces of an Early Medieval settlement (9th–10th Century) within the bounds of modern Novo mesto were discovered on the Kapitelj hill. This is the highest part of the meander, which has been occupied since the Late Bronze Age. Excavation uncovered finds from the 15th Century on Cvelbarjeva ulica at the eastern foot of the Kapitelj hill. These finds currently appear to be those closest in date to that of the foundation of the city. They also stand out in terms of their rarity within the bounds of modern Slovenia. The data from archaeological research complement historical theses, which are based on the study of archival sources. Charters link the river meander with the locations of the Stična or Bajnof tower, Gradec and Markstatt in the period prior the town was founded in 1364.

KEY WORDS

Novo mesto, Gradec, Kapitelj hill, Early Medieval period, 15th Century

Uvod

Rečni okljuk v osrednjem toku Krke, na katerem je Rudolf IV. Habsburški leta 1365 ustanovil mesto Rudolfswerd, s treh strani obdaja Krka. Dostop s kopnega pa varujeta vzpetini Marof in Kapiteljski hrib. Na višjem Marofu se nahajata prazgodovinsko gradišče in grobišče Kapiteljska njiva, vzhodneje na grebenu pa še grobišče Mestne njive. Na sedlastem prehodu med vzpetinama se razprostira grobišče Beletov vrt iz obdobja od 1. stoletja pr. n. št. do konca 2. stoletja n. št. Čez okljuk je že od prazgodovine naprej vodila pot, ki je povezovala prazgodovinsko gradišče na Marofu z naselji na desnem bregu Krke. Večkrat je omenjeno, da je bilo mesto pozidano oziroma zgrajeno na novo, na zeleni trati, saj do nedavnega nismo imeli materialnih dokazov o obstoju kakršnekoli naselbine za obdobje med rimsko dobo in ustanovitvijo mesta v drugi polovici 14. stoletja. Z arheološkimi raziskavami smo ugotovili, da je bil najvišji del okljuka, Kapiteljski hrib, poseljen od pozne bronaste dobe naprej. Med arheološkimi raziskavami bomo izpostavili raziskave iz leta 2000, 2004, 2008, ki z ugotovitvami zapolnjujejo časovno vrzel v razvoju mesta. Če lahko odkrite temelje stolpa zgolj hipotetično povežemo s stiškimi ali bajnofškimi stolpom, pa lahko z gotovostjo napišemo, da smo v letu 2008 odkrili sledi zgodnj srednjeveške naselbine, kar je potrdila tudi opravljena radiokarbonska analiza. Ob jugovzhodnem vznožju Kapiteljskega hriba na Cvelbarjevi ulici smo odkrili gradivo iz 15. stoletja, med katerim izstopajo raznovrstno okrašene pečnice.

V spodnjem toku reke Krke so že pred ustanovitvijo mesta obstajali trgi Kronovo, Gutenwert(h), tudi Gutenwerd,¹ in najstarejše dolensko mesto Kostanjevica, ki so začeli po ustanovitvi Rudolfswerda (Novega mesta) gospodarsko nazadovati, kar je pripeljalo do njihovega postopnega propada.

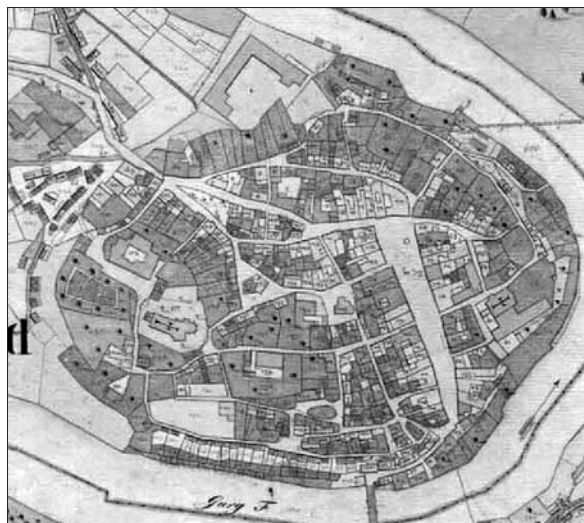
Rečni okljuk pred ustanovitvijo Novega mesta

V arhivskih virih se iz časa pred ustanovitvijo Novega mesta pojavljajo imena Stiški stolp, Bajnofški turn, Gradec in Markstat. Raziskovalci novomeške zgodovine se še niso poenotili, kje naj bi se omenjene lokacije nahajale. Strinjajo se le, da naj bi ležale na rečnem okljuku, znotraj srednjeveškega mestnega obzidja (slika 1). Arheološke raziskave, ki so bile opravljene na novomeškem mestnem okljuku, potrjujejo nekatere od v nadaljevanju predstavljenih tez.

Omembe stiškega stolpa in bajnofškega turna povezujemo s stiškim samostanom,² ki je imel na pobo-

čju z vinogradi porasle Trške gore³ pri Novem mestu obsežno posest. Posest stiškega samostana se omenja tudi v povezavi z obema predurbanima novomeškima naseljem, tako z Gradcem kot tudi z Markstatom. Dvor (hof) z imenom Grätz, ki je pripadal Stični, na območju kasnejšega mesta prvi omenja Valvasor. Ivan Vrhovec se v Zgodovini Novega mesta pri navajanju najstarejših virov sklicuje na pisca stiške kronike Pavla Pucelja.⁴ Ta je v kroniki *Idiographia* z začetka 18. stoletja navedel, da so Bajnofški ali Stiški na območju kasnejšega mesta že leta 1081 zgradili stolp. Zgradili naj bi ga poleg vrtov in znotraj obzidja, vendar tik njega ter nedaleč od Krke. Na Bajnofu naj bi že pred Stiškimi živela redovna skupnost, ki si je za svoje potrebe na območju kasnejšega mesta zgradila stolp kot pribežališče. Majhen samostan, ni znano ali benediktinski ali celestinski, naj bi oglejski patriarh Peregrin inkorporiral Stični. Na Bajnofu je bil upravni sedež za obsežno vinsko območje na spodnjem Dolenskem, kakor tudi za tamkajšnjo urbarialno posest. Upravljali so jo samostojno in ločeno od ekonomata v samostanu.⁵

Meta Matijević meni, da je »bajnofški turn« stal na mestu nekdanje vojašnice, ki so jo konec 19. stoletja prezidali in preuredili v današnje okrožno sodišče (slika 2: S). Na načrtu vojašnice je ob stopnišču vrisa-

Slika 1: Podoba Novega mesta na franciscejskem katastru (www.arhiv.gov.si).

lahko gospodarsko zaživel, do leta 1161 večinoma podarjali gospodje Višnjegorski, potomci rodu koroške Heme, in drugi dobrotniki.

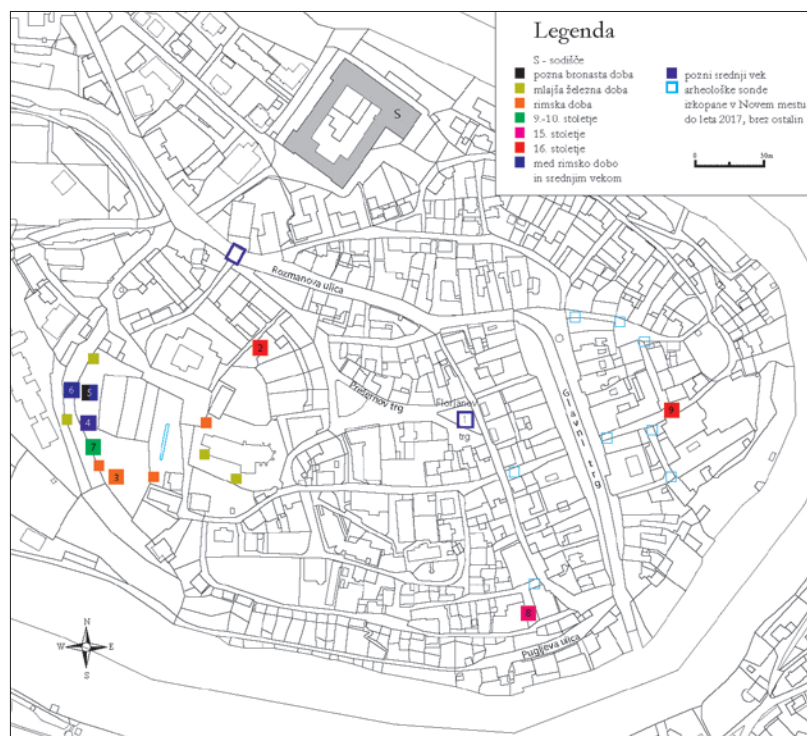
³ Na ravnini med Trško goro in Krko so na območju današnjega novomeškega naselja Mačkovec po letu 2005 odkrili in izkopali več arheoloških najdišč: ostaline naselja iz pozne bronaste in starejše železne dobe, gomile iz starejše železne dobe in grobišče iz 1. in 2. stoletja n. št.

⁴ Valvasor in Pucelj sta po vsej verjetnosti črpala podatke iz istih virov.

⁵ Mlinarič, *Stiški Bajnof*, str. 8, 10.

¹ Na območju Gutenwertha so na začetku osemdesetih let preteklega stoletja potekala arheološka izkopavanja. Več o zgodovini in urbanistični zasnovi v Šriber, *K problemu*, str. 24–46.

² Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 33. V Stični je prvi samostan na Kranjskem med letoma 1131 in 1136 ustanovil oglejski patriarh Peregrin. Cistercijanskemu samostanu so ozemlja, da je

Slika 2: Lokacije arheoloških sond do leta 2017. Sonde niso vrisane v merilu. Vrisane so sonde, katerih izkop ni bil vezan na obnove stavb (izdelal: D. Cvetko, ZVKDS, CPA).

no in vpisano »temelji starega mestnega stolpa«, prav tako vir iz leta 1800 navaja, da vojašnica v celoti stoji na bajnofški zemlji.⁶ Naselje, v katerem so zgradili stolp, naj bi se že od leta 1081 imenovalo Gradec (Graetz),⁷ vsekakor pa že pred letom 1237.⁸

Gradec je prvič omenjen v listini iz leta 1261, s katero je koroški vojvoda Ulrik »potrdil« Stični kmetijo, ki jo je samostanu v Gradcu podelila Gertruda s Hmeljnika.⁹ Milko Kos lokalizira Gradec na kraj, kjer je danes Novo mesto. Tezo utemeljuje s tem, da je novomeški Gradec ob Krki krajevno najbližji Hmeljniku in da je poimenovanje obravnavanega Gradca zadnjič zapisano v menjalni listini z dne 6. ali 8. februarja 1365, medtem ko se okoliške lokacije z imenom Gradec omenjajo tudi še po ustanovitvi Novega mesta. V menjalni listini je zabeleženo, da je stiški opat Peter vojvodi Rudolfu odstopil šest kmetij z zemljiščem, »nekoč imenovanim Gradec pri Krki«, kjer je nato vojvoda zgradil mesto, imenovano Rudolfswerd. Kos locira naselje Gradec na Kapiteljski hrib, nakaže pa tudi možnost razvoja iz starejše poselitve »stare slovenske s tradicijo v pred-slovensko dobo«, ob katerem se je razvilo vaško naselje, tržišče

– Markstatt, ki ga locira na območje današnjega mestnega jedra.¹⁰ Vrhovec celo meni, da bi lahko stolp vključili v kompleks zvonika kapiteljske cerkve, kar so povzeli tudi nekateri zgodovinarji za njim,¹¹ vendar so z raziskavami ugotovili, da je zvonik mlajši od cerkvene ladje.¹²

Jelka Pirkovič naselbino s šestimi kmetijami (Gradec), znano iz menjalne listine, umesti tik pod vrh Kapiteljskega hriba na današnji zahodni del Prešernovega in Florjanovega trga. Domnevo utemeljuje z analizo parcelacije in poteka prometnic znotraj novomeškega obzidja, ki kaže na dvojno urbano zasnovo. V območju Kapiteljskega hriba so ohranjene parcele nepravilnih oblik in »kapilarna« ulična mreža, kar kaže na starejšo ruralno naseljitveno tradicijo. Njeno nasprotje so trakaste parcele Glavnega trga, ki kažejo na načrtovano zasnovo in so značilne za zrelo fazo srednjeveške urbanizacije (slika 1).¹³ Z arheološkimi raziskavami na območju tržnice in parkirišča oziroma Florjanovega trga (slika 2: 1), razen dela temeljev cerkvice sv. Antona v gozdu niso odkrili na-

⁶ Matijević, Stiški Gradec, str. 284; Matijević, *Novomeške hiše*, str. 66, 252.

⁷ Vrhovec, *Zgodovina*, str. 9; Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 43; sklicujeta se na Pučljevo *Idiographio*.

⁸ Mlinarič, Stiški Bajnof, str. 9–10.

⁹ Grad Hmeljnik s prvotno romansko zasnovo je nastal v 12. stoletju, v pisnih virih pa je bil prvič omenjen leta 1217.

¹⁰ Kos, *Ustanovitev*, str. 80–83.

¹¹ Vrhovec, *Zgodovina*, 24; Gregorčič, *Stavbna zgodovina*, str. 24; Komelj, *Umetnostna preteklost*, str. 201, 206.

¹² Peskar, *Umetnostna podoba*, str. 215, 226. Cerkev, ki so jih zgradili v 15. stoletju, imajo pogosto zvonik s kvadratnim spodnjim delom in oktogonalm zgornjim delom. Tak tip zvonika imajo tudi druge cerkve na Dolenjskem, npr. ž. c. Marijinega vnebovzvetja v Trebnjem, Sv. Rupert v Sentrupertu in cerkev sv. Kancijana v Mirni Peči.

¹³ Pirkovič, *Vloga*, str. 1–2.

selbinskih plasti, starejših od srednjega veka. Cerkev sv. Antona je prvič omenjena leta 1389, po požaru leta 1664 so ji dozidali kapelico in jo preimenovali v cerkev sv. Florjana. Na severovzhodnem pobočju Kapiteljskega hriba, na vrtu stavbe na Prešernovem trgu 7 (slika 2: 2),¹⁴ tudi niso odkrili najdb, starejših od druge polovice 16. stoletja.

Z območjem kasnejšega Novega mesta se poleg Gradca povezuje tudi krajevno ime Markstatt (*Marchstatt, Marchstat, Marckstadt* ...). Prvič je navedeno v listini iz leta 1331. Takrat je stiški opat od gospodov s Planine kupil dve kmetiji »auf dem Marckstadt« oziroma po drugem zapisu »prope oppidum Marchstatt« in ponovno leta 1334, ko je stiški samostan kupil pusto kmetijo »zu dem Markbstat«.¹⁵ Božo Otorepec meni, da bi oblike krajevnega imena bolj kazale na Marchstatt = Stadt in der »March« po analogiji Marchburg = Burg in der Mark, nikjer namreč ne najdemo oblike Marchstatt, ki bi pomenila, kot se domneva, tržišče.¹⁶ Fran Zwitter meni, da se lokaciji »oppidum Marchstatt« in dvorec ali vas Gradec medsebojno izključujeta ter da nista mogli obstajati znotraj istega geografskega območja.¹⁷ Stane Granda nakaže hipotetično možnost povezave med Kronovim in domnevni novomeškim prednikom »oppidum Markstatt«. Kronovo se kot kraj prvič omenja leta 1211, ko sta Winther in Gotfrid »de Kronowe«, ministeriala Henrika Andeškega, mejnega grofa istrskega, prodala neko posest ob Muri krškemu škofu. Trg, bolje zametek trga, je nastal na prvotno višnjegorski posesti, vendar ostaja pravi ustanovitelj še neznan. Po Kronovem so se imenovali višnjegorski ministeriali, ki kot priče nastopajo v srednjeveških listinah. Trg je imel vojaško-prometni pomen. V začetku 14. stoletja, leta 1308, se omenja »forum in Cronaw« in leta 1352 kot »maerchtel Cronaw«. Granda ga locira na otok sredi Krke z ledinskim imenom Tržič. Otok je porasel s travo, zato arheološki površinski pregledi niso odkrili črepinj, podrobneje oziroma s podpovršinskimi pregledi pa še ni bil raziskan. Po ustanovitvi mesta se propadli trg Kronovo ne omenja več. Kronovo je cerkvenoupravno sodilo k prafari v Beli Cerkvi.¹⁸ V listini iz leta 1074 je zapisano, da bo freisinški škof cerkev postavil na Vinjem vrhu »apud Uuinperch«, kar bi lahko bila cerkev sv. Janeza Krstnika na Malem Vinjem vrhu, medtem ko je župnija z župnikom pri cerkvi sv. Andreja izpričana šele leta 1283. Župnija v Beli Cerkvi je bila v polnih patriarhovih pravicah.¹⁹ Ob arheoloških raziskavah, ki so potekale zaradi širitve pokopališča okrog cerkve sv. Andreja, so leta 2009 odkrili grobišče s 63 močno poškodovanimi grobovi,

ki so bili večinoma brez pridatkov. Grobišče so na osnovi obsenčnih obročkov datirali v drugo polovico 10. in zgodnje 11. stoletje.²⁰

Arheološke raziskave na Kapiteljskem hribu

Arheološke sledi na Kapiteljskem hribu so bile poškodovane že v srednjem veku z gradnjo mestnega obzidja, cerkve, proštije in kašče, v novem veku pa z gradnjo infrastrukturnih vodov in intervencijskih poti, kar je botrovalo tudi arheološkim raziskavam. Zahodno pobočje Kapiteljskega hriba je uničil umetni usek, na katerem so zgradili Žensko bolnišnico, (tudi porodnišnico), današnje Upravno enoto Novo mesto, vzhodno pobočje pa je pozidano. Z arheološkimi raziskavami so odkrili, da je bil Kapiteljski hrib poseljen v pozni bronasti (slika 2: 5), mlajši železni in rimski dobi ter zgodnjem srednjem in srednjem veku.²¹

Arheolog Tone Knez je, tako kot Vrhovec in Kos, Gradec umestil na Kapiteljski hrib.²² Srednjeveški toponim »Grecz« (Gradec) se največkrat navezuje na kraje, ki skrivajo zgodnesrednjeveške ostaline. V letu 1978 je na proštijem vrtu izkopal tri sonde. V sondah ni odkril tako željenih zgodnesrednjeveških ostalin in drobnih najdb, je pa odkril prve sledi rimske poselitve na novomeškem okljuku (slika 2: 3) in poznosrednjeveški obrambni stolp (slika 2: 4).²³ Leta 2000 so potekale arheološke raziskave na jugozahodnem delu Kapiteljskega hriba pod vodstvom Danila Breščaka. Izkopali in dokumentirali so temelje masivno, v vodoravnih linijah grajene kamnite stavbe. Domnevajo, da je bil stolp prostostoječ in polkrožne oblike (slika 2: 5). Zaradi globine ga niso v celoti izkopal. Temelje stolpa so vključili v mestno obzidje. Razlikujeta se po videzu in strukturi. Breščak meni, da bi zaradi načina gradnje lahko šlo za ostaline »stiškega gradca« oziroma Gradca. Stolp je datiral v čas »ali pozne antike ali romanike« oziroma od pozne antike do gradnje mestnega obzidja v 14. stoletju. Pri izkopavanjih namreč niso našli drobnih najdb, ki bi omogočile natančnejšo datacijo.²⁴ Sredi zahodnega pobočja Kapiteljskega hriba smo leta 2004 pri čiščenju brežine odkrili in dokumentirali zunanje lice zidu. Zgrajen je bil iz velikih, delno obdelanih lomljenec, položenih v vodoravnih linijah oziroma plasteh (slika 3). Zaradi lege pod stolpom in enakega načina gradnje smo ga interpretirali kot nadaljevanje temeljev stolpa (slika 2: 6). Tudi tokrat nismo izkopal drobnih najdb, zato natančnejša časovna opredelitev ni mogoča. Po opisu lokacije kro-

¹⁴ Strgar, *Poročilo*, str. 15; Tiran, *Poročilo*, str. 14; Breščak, *Arheološko sondiranje*, str. 1.

¹⁵ Kos, *Ustanovitev*, str. 81.

¹⁶ Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 108.

¹⁷ Zwitter, *Starejša kranjska mesta*, str. 13.

¹⁸ Granda, *Srednjeveški trg*, str. 323 in 328.

¹⁹ Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 286.

²⁰ Mason in Tiran, *Bela Cerkev*, str. 23.

²¹ Breščak, *Arheološko izkopavanje*, str. 31–33; Udovč, *Mlajšeželeznodobna peč*, str. 36–39; Udovč, *Poznatenska*, str. 209–226; Klasinc in Tiran, *Poročilo*, str. 18.

²² Knez, *Historična urbanizacija*, str. 9.

²³ Knez, *Novo mesto*, str. 244–245.

²⁴ Breščak, *Zgodnja poselitev*, str. 72–73.

Slika 3: Zunanje lice zidu, nadaljevanje temeljev stolpa (spodaj), srednjeveško mestno obzidje (zgoraj)
(foto: F. Aš, ZVKDS, OE Novo mesto).

nista Puclja in načinu gradnje bi to lahko bili temelji »stiškega stolpa«. Zgodnje fevdalne upravne postojanke so pogosto imele obliko trdno zidanih, mogočnih in samostojnih stolpov.²⁵ Gradnjo oziroma zlaganje stene iz pravokotno obdelanih in v vodoravnih plasteh zloženih kamnov so si lahko privoščili le zahtevnejši in premožnejši naročniki, največkrat v redovnem okolju, kamor so sodili tudi Bajnofški ali Stiški. Večja gradbena oz. zidarska dejavnost se je na Slovenskem začela ob koncu 11. stoletja z ustalitvijo cerkvene organizacije preko prafarnih središč in s prihodom prvih redov.²⁶ Po opisih v zgodovinskih virih sodeč sklepamo, da so bili gradovi, ki se omenjajo od leta 1100 dalje, skoraj vselej zidani. Poleg zidanih so obstajali tudi še leseni gradovi in neutrjeni dvori, o katerih ne vemo skoraj nič. Gradovi so bili deloma leseni tudi še v poznem srednjem veku.²⁷ Za dokončno potrditev je potrebno tako na Kapiteljskem hribu kot tudi na in v okolici sodišča, kamor ga uvršča Matijevičeva, opraviti sistematične arheološke raziskave, zato domneva o »stiškem stolpu ali Gradcu« ostaja zgolj hipoteza.

Sledi zgodnesrednjeveške naselbine na Kapiteljskem hribu – ob mestnem obzidju

V letu 2008 smo v manjši sondi na proštijem vrtu ob mestnem obzidju (slika 2: 7) izkopalni lonček. Lonček se je nahajal 1,25 m pod današnjo hodno

površino, na meji med ruševino in prežgano plastjo. Plasti se nadaljujeta zunaj sonde, na arheološko še neraziskani proštijem vrt. Pod njima se je nahajala še plast s keramiko iz mlajše železne in rimske dobe. Ostenje lončka je bilo okrašeno z valovnico (slika 4).²⁸ Andrej Pleterski je lonce z obrvtenim ustjem, napuščem in navpičnim ter okrepljenim robom datiral na prehod iz 9. v 10. stoletje. Tovrstne lončke so uporabljali pri vsakodnevnih opravilih, npr. pri kuhanju.²⁹ V njegovi neposredni bližini je bila v isti prežgani plasti najdena kost goveda. Z radiokarbonsko metodo so jo datirali v čas 1128 ± 30 BP oziroma z 2,9-odstotno verjetnostjo med letoma 777 in 791, s 5-odstotno verjetnostjo med letoma 805 in 842 ter 87,5-odstotno verjetnostjo med letoma 861 in 989 n. št., tj. v obdobje zgodnjega srednjega veka.³⁰ To je prvi dokaz poselitve mestnega okljuka v večstoletnem vmesnem obdobju od 3. stoletja n. št. pa do srednjega veka. Do zdaj je bil edini znani ostanek zgodnjih Slovanov v Novem mestu v gomilo XIV na Kapiteljski njivi vkopani zgodnesrednjeveški grob iz 7. stoletja oziroma lonec, ki so ga uporabili za žaro.³¹

²⁵ Stopar, *Arhitektura*, str. 161.

²⁶ Zadnikar, *Romanika*, str. 24.

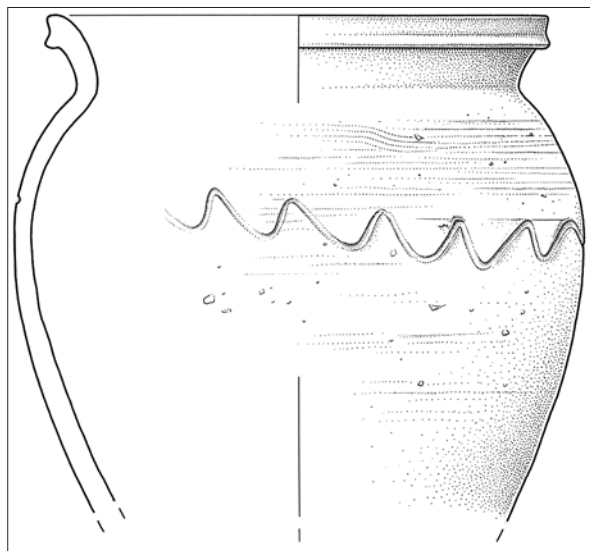
²⁷ Stopar, *Razvoj*, str. 18–22.

²⁸ Ustno – dr. Timotej Knific in dr. Daša Pavlovič iz Narodnega muzeja Slovenije in dr. Andrej Pleterski iz SAZU so ga po videzu, načinu izdelave in fakturi gline datirali v 9. ali 10. stoletje.

²⁹ Pleterski, *Zgodnesrednjeveška naselbina*, str. 78, 118, 120, 157, 160.

³⁰ Radiokarbonsko analizo so opravili leta 2016 na univerzi v Bradfordu v okviru projekta Entrance.

³¹ Belak, *Staroslovanski žarni grob*, str. 397–403.

Slika 4: Z valovnico okrašeni zgodnesrednjeveški lonček iz 9.–10. stoletja (risba: A. Fortuna Saje, ZVKDS, CPA).

Rudolfswerd – Novo mesto po podelitvi privilegijske listine

Rudolf IV. Habsburški je 7. aprila 1365 mestu izdal pisno privilegijsko listino³² in ga poimenoval Rudolfswerd. Poimenovanje se ni udomačilo, saj se nemško napisana različica slovenskega Novega mesta (*Nerwestat*) pojavi že septembra 1365, najstarejši slovenski zapis *Noua mesta* pa je ohranjen iz leta 1419. Prvotno poimenovanje so ukinili leta 1783.³³

Novo mesto je bilo po vsej verjetnosti novo le glede formalne podelitve določenih pravic oziroma pravne ustanovitve, čeprav je v ustanovni listini omenjeno, da ga je »na novo zgradil«. Večina tržnih krajev v sklopu frankovske države je bila brez posebnega privilegija o pravici do trgovanja oziroma trga. Kraje s trgovsko dejavnostjo (*mercatus*), v katerih je bilo poleg mostov, cest in rečnih pristanov dovoljeno pobirati mitnino, navaja že »*Capitula de functionibus publicis*« iz leta 821. Frankovski kralji so privilegije o pravici do trgovanja podeljevali od 9. stoletja naprej. Predstavljali so izjemno svoboščino, podeljeno v prvi vrsti imunitetnim cerkvenim ustanovam, v manjši meri pa posvetnim zemljiškim gospodom. Tovrstni privilegij je dovoljeval trgovanje v kraju, kjer do tedaj ni bilo legalnega trga in je pomenil ustanovitev novega tržišča poleg številnih že obstoječih ali pa je le formalno legaliziral že obstoječe tržišče v določenem kraju. Za razliko od Karolingov je nemški državi v 10. in 11. stoletju uspelo uveljaviti »tržni regal« oziroma kraljevo pristojnost nad trgi, kar je pomenilo, da je vsak novoustanovljeni (teoretično obstoječi) trg

potreboval kraljevo odobritev.³⁴ Vasilij Melik meni, da je Novo mesto prvo mesto na Slovenskem, ki ga je formalno ustanovil vladar. V naslednjih stoletjih je to postal edini način pridobivanja mestnih pravic.³⁵ Specifični nastanek in lega sta mesto na začetku prikrajšala tako za upravno politične kot cerkveno-upravne funkcije. Način ustanovitve pojasni, zakaj nad njim ne dominira grad, ampak cerkev sv. Nikolaja, bolj znana kot Kapitelj.

Novomeška mestna naselbina oziroma župnija je vse do ustanovitve kolegiatnega kapitlja leta 1493 oziroma 1495 sodila k pražupniji v Mirni Peči, kar je bila največja geografska razdalja med mestno naselbino in sedežem župnije na Slovenskem.³⁶ Pražupnijo v Mirni Peči so med letoma 1131 in 1161 ustanovili oglejski patriarhi. Njen župnik je bil prvičkrat omenjen leta 1228, župnija pa kot plebs leta 1274 in 1296 v papeškem desetinskem seznamu.³⁷ Na območju današnje mirnopeške občine poznamo arheološka najdišča oziroma naselbine iz prazgodovine na Sv. Ani nad Vrhpečjo, Brezjem nad Trebelnim in Malim vrhom nad Globodolom ter rimsko grobišče v Globodolu. V središču Mirne Peči je bilo leta 2016 med urejanjem okolice cerkve sv. Kancijana in tovarišev odkrito najnovejše in časovno najmlajše arheološko najdišče. Takrat so izkopali 2 in dokumentirali še 8 grobov, ki so del večjega še neraziskanega grobišča. Najdbe oziroma nakit pokojnic, kamor sodijo obsenčni obročki in grozdasti uhani, ga časovno uvrščajo v 11. stoletje.³⁸

Z ustanovitvijo Rudolfswerda so si Habsburžani zagotovili lastno tržišče in utrjeno oporišče. Potrebovali so ga pri nadaljnjem prisvajanju posesti, ki so jim zapirale dostop do morja in utrjevanju moči na že pridobljenih ozemljih. Na območju, kjer je bilo ustanovljeno mesto, so se križale poti od zahoda proti vzhodu. Že od 13. stoletja je intenzivni trgovski promet potekal po trasi s Hrvaške čez Belo Krajino preko mitnice na Mehovem do mesta in naprej. Pot z Ogrske je potekala iz smeri Zagreb čez Bregano mimo Kostanjevice in skozi mesto naprej proti Italiji.³⁹ Novomeščanom sta blagostanje zagotavljala pravica prisilne poti in skladiščno pravo, prav tako so bili oproščeni plačevanja mitnin na mitnicah v Kostanjevici, Višnji Gori in na Rašici.⁴⁰ Višek je prometnica doživela v 15. in 16. stoletju, ko se je Novo mesto po gospodarski moči povzpelo na tretje mesto v deželi

³⁴ Kosi, *Zgodnja zgodovina*, str. 28–33.

³⁵ Melik, *Mesto*, str. 312. Na nekdanjem avstrijskem ozemlju je vladar podeljeval status oz. formalno ustanavljal mesta že od zadnje četrtine 13. stoletja naprej.

³⁶ Golec, *Dolenjska mesta*, str. 394.

³⁷ Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 289–290.

³⁸ Udovč in Rozman, *Mirna Peč*, str. 147–148.

³⁹ Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 232.

⁴⁰ Prav tam, str. 175. Prisilna cesta s skladiščnim pravom ter mitnico je privilegiranim naselbinam zagotavljala redne dohodka od raznih dajatev, dobiček od bivanja trgovcev in možnost nakupa ter preprodaje blaga.

³² Vilfan, *Novomeški*, str. 88–111.

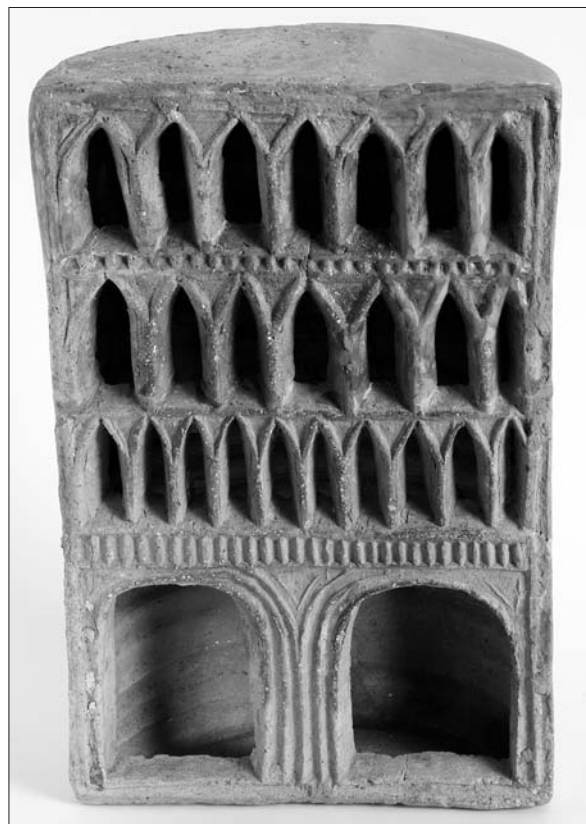
³³ Jarc, *Iz preteklih stoletij*, str. 20.

za Ljubljano in Kamnikom, v sredini 16. stoletja pa celo na drugo.⁴¹ Ob koncu 15. stoletja je bilo v mestu približno 300 naseljenih hiš, medtem ko za leto 1515 viri naštevajo le še 272 hiš, od tega že 20 nenaseljenih, in v 16. stoletju (po požaru leta 1541) le še 242.⁴²

V 15. stoletju je razvoj trgovine in obrti omogočil bogatenje meščanstva, zato so premožni meščani pri opremljanju bivalnih prostorov začeli tekmovati s posvetno in cerkveno aristokracijo. Ob prenovi komunalne infrastrukture smo leta 2005 ob jugovzhodnem vznožju Kapiteljskega hriba na Cvelbarjevi ulici na nepozidanem prostoru za današnjim Jakčevim domom opravili arheološke raziskave (slika 2: 8). Odkrili smo temelje in ruševine stavbe. Med ruševino smo izkopalni odlomke raznovrstnih pečnic, kuhinjske in fine namizne keramike. Uvrščamo jih v 15. stoletje. Med neglaziranimi pečnicami prevladujejo skledaste pečnice s kvadratnim ustjem, sledijo pravokotne polcilindrične pečnice s predrto prednjo ploščo, pravokotne latvičaste pečnice z upodobljenim lovcom (slika 5), oploščene pečnice, okrašene z motivom leva, vladarja in geometrijskim okrasom.⁴³

Slika 5: Neglazirana latvičasta pečnica z upodobljenim lovcom, ki se vrača s plenom. Obleka, koničasti čevlji in ploščato pokrivalo prikazujejo nošo plemiča (foto: B. Križ, Dolenjski muzej).

Slika 6: Polcilindrična pečnica z arhitekturnim okrasom, ki spominja na grajska arkadna dvorišča oziroma hodnike (foto: B. Križ, Dolenjski muzej).

Izstopajo predvsem pečnice, ki jim med gradivom, izkopanim v Sloveniji, nismo našli primerjave. Analogije novomeškim pečnicam najdemo na gradovih v hrvaških, madžarskih in čeških deželah. Izpostavili bi pravokotne polcilindrične pečnice s predrto prednjo ploščo, ki jo krasita rozeta⁴⁴ ali nadstropja šilastoločnih obokov (slika 6). Oblika in izgled pečnic sta posnemala arhitekturo katedral oziroma gotski »višinski« stil. Umetelno izdelane in glazirane pečnice s krogovičjem ali rozeto najdemo na kraljevih dvorih v Budi in Višegradu, neglazirane pa na čeških gradovih Točnik, Žebrák, Valdek, Lichnice in Melice, ki so umeščene na konec 14. in začetek 15. stoletja. Na čeških gradovih izkopane, novomeškim podobne, a umetelneje izdelane pečnice uvrščamo med najkakovostnejše primere posnemanja gotskega arhitekturnega stila⁴⁵ oziroma krogovičja katedral. Novomeške pečnice niso bile okrašene z med plemstvom priljubljenimi motivi, kamor prištevamo upodobitve vitezov, vitezov na konju in svetega Jurija, ki ubija zmaja. Pa vendarle se zdi, da se je Novomeščan sramežljivo spogledoval z ideologijo plemstva, kar nakazujeta pečnici z upodobljenima lovcom in vladarjem. V ru-

⁴¹ Prav tam, str. 234.

⁴² Matijević, *Novomeške hiše*, str. 39.

⁴³ Udovč, *Novo mesto*, str. 19–28, sl. 9–18.

⁴⁴ Udovč in Breščak, *Poznogotske*, str. 71, 74, sl. 4.

⁴⁵ Michna, *Gotische Kacheln*, str. 91.

Slika 7: Bokal (foto: B. Križ, Dolenjski muzej).

ševini je bilo odkritih nekaj odlomkov t. i. celjskih,⁴⁶ ljubljanskih čaš⁴⁷ in bokal (slika 7),⁴⁸ ki jih uvrščamo k dragocenejšim, a ne najbolj luksuznim kosom lončenine. Novomeško fino namizno posodje uvrščamo v čas od konca 14. do 16. stoletja. Družina, ki je prebivala v hiši, je po premoženju sodila v vrh takratne družbe. Hiša se je nahajala na eni imenitnejših lokacij ob glavni mestni vpadnici nad Dolenjimi vrati na današnji Pugljevi ulici (slika 2). Današnja Pugljeva ulica je bila do izgradnje Kandijskega mostu leta 1898 glavna mestna vpadnica.

V sklopu prenove mestnih ulic od leta 2000 naprej potekajo arheološke raziskave, katerih namen je odkriti čim več o poselitvi mestnega okljuka in razbliniti meglico o lokacijah Gradca in Marchstata. Pregled arheoloških izkopavanj v mestnem jedru je od leta 1890 do leta 1990 objavil Knez, od leta 1990 do 2014 pa Petra Stipančič.⁴⁹ Zadnje arheološke raziskave ob obnovi Glavnega trga so potekale leta 2017 in 2018. Na območju vzhodno in severovzhodno od Glavnega trga, ki je močno poškodovano z novodobnimi infrastrukturnimi vodi, niso izkopali najdb, starejših od druge polovice 16. stoletja. Najdbe so izkopali v sondi ob cerkvi sv. Lenarta (slika 2: 9).⁵⁰

⁴⁶ Guštin, Celjske čaše, str. 156; Udovč, *Novo mesto*, str. 33–37.

⁴⁷ Guštin, Celjske čaše, str. 154.

⁴⁸ Cunja, Italijanska majolika, str. 109.

⁴⁹ Knez, *Sto let*, str. 12–15; Stipančič, *Pregled*, str. 43–66.

⁵⁰ Udovč in Breščak, *Poznogotske*, str. 71.

Na območju Glavnega trga so po primarnih analizah gradiva sodeč izkopali keramiko in naselbinske ostaline iz mlajše železne dobe ter keramiko in peč iz rimske dobe.⁵¹

Gospodarskemu razcvetu sta v 16. in 17. stoletju sledila stagnacija in nazadovanje mesta, tako da se je mesto zunaj srednjeveških okvirov razširilo šele na začetku 20. stoletja, urbanizacija mestnega obrobja pa se je začela šele v 60. in 70. letih 20. stoletja.

LITERATURA

Belak, Mateja: Staroslovanski žarni grob s Kapiteljske njive v Novem mestu / Early Medieval cremation grave from Kapiteljska njiva in Novo mesto, Slovenia. *Studia praehistorica in honorem Janez Dular* (ur. Sneža Tecco Hvala). Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC, 2014, str. 397–403 (Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 30).

Breščak, Danilo: Arheološko izkopavanje na Kapitelju. *Rast. Revija za literaturo, kulturo in družbena vprašanja* 11, 2000, št. 1/4, str. 31–33.

Breščak, Danilo: *Arheološko sondiranje na lokaciji gradnje podzemne garaže na lokaciji Zavod za zdravstveno zavarovanje Slovenije*, 2000. Neobjavljeno poročilo/Unpublished report, arhiv ZVKDS, OE Novo mesto.

Breščak, Danilo: Zgodnja poselitev Kapiteljskega hriba. *Rast. Revija za literaturo, kulturo in družbena vprašanja* 11, 2001, št. 1/4, str. 68–74.

Cunja, Radovan: Italijanska majolika iz Celja. *Maioliche Italiane dagli scavi di Celje. Srednjeveško Celje. Medieval Celje*. (ur./ed. M. Guštin). Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, 2001, str. 97–125 (*Archaeologia historica Slovenica*, 3).

Golec, Boris: Dolenjska mesta in trgi v srednjem veku (3). *Rast. Revija za literaturo, kulturo in družbena vprašanja* 12, 2001, št. 3/4, str. 391–397.

Granda, Stane: Srednjeveški trg Kronovo. *Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Filozofska fakulteta; v Mariboru: Pedagoška akademija, 1996, str. 323–330.

Gregorič, Jože: Stavbna zgodovina kapiteljske cerkve v Novem mestu. *Kronika slovenskih mest* 4, 1937, št. 1, str. 22–24.

Guštin, Mitja: Celjske čaše. *Srednjeveško Celje. Medieval Celje*. (ur./ed. M. Guštin). Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, 2001, str. 139–195 (*Archaeologia historica Slovenica*, 3).

Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in župnijah na Sloven-*

⁵¹ Za ustno informacijo se zahvaljujem vodji arheoloških raziskav dr. Rafku Urankarju iz podjetja PJP, d. o. o.

- skem. Ljubljana: Viharnik, 2016 (dostopno na: http://viharnik.com/downloads/Oprvihcerkvah_2izdaja.pdf).
- Jarc, Janko: Iz preteklih stoletij Novega mesta. *Novo mesto skozi čas* (ur. Zdenko Picelj). Novo mesto: Dolenjski muzej, 1990, str. 20–72.
- Klasinc, Rok in Aleš Tiran: *Poročilo o arheološkem izkopavanju na območju obnove srednjeveškega zidu, parc. št. 1378, k. o. Novo mesto*. Neobjavljeno poročilo/Unpublished report, arhiv ZVKDS, OE Novo mesto, 2014.
- Knez, Tone: Historična urbanizacija Novega mesta. Gradišče–Gradec–mesto. *Kronika* 25, 1977, št. 1, str. 6–11.
- Knez, Tone: Novo mesto – proštjski vrt. *Varstvo spomenikov* 23, 1981, str. 244–245.
- Knez, Tone: *Sto let arheoloških raziskovanj v Novem mestu 1890–1990. Hundert Jahre archäologische Forschungen in Novo mesto 1890–1990*. Novo mesto: Dolenjski muzej, 1990.
- Komelj, Ivan: Umetnostna preteklost Novega mesta. *Novo mesto 1365–1965, prispevki za zgodovino mesta* (ur. Janko Jarc et al.). Novo mesto: Dolenjska založba, 1969, str. 196–223.
- Kos, Milko: Ustanovitev Novega mesta. *Novo mesto 1365–1965, prispevki za zgodovino mesta* (ur. Janko Jarc et al.). Novo mesto: Dolenjska založba, 1969, str. 78–88.
- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1998.
- Kosi, Miha: *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem. Primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, 2009 (Thesaurus memoriae, Opuscula 1).
- Mason, Phil in Aleš Tiran: Bela Cerkev, Orešje, Vinji vrh pri Beli Cerkvi. *Varstvo spomenikov* 46, 2010, str. 23.
- Matijević, Meta: *Novomeške hiše in ljudje: s poudarkom na obdobju od srede 18. do srede 19. stoletja*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2007.
- Matijević, Meta: Stiški Gradec ali Bajnofški turn? *Rast. Revija za literaturo, kulturo in družbena vprašanja* X, 1999, št. 3–4 (63–64), str. 281–284.
- Melik, Vasilij: Mesto (civitas) na Slovenskem. *Zgodovinski časopis* 26, 1972, št. 3–4, str. 299–316.
- Michna, Pavel: Gotische Kacheln aus Burg Melice in Mähren. *Budapest Régiségei* XXVI, 1984, str. 87–110.
- Mlinarič, Jože: *Stiška opatija 1136–1784*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1995.
- Mlinarič, Jože: Stiški Bajnof do konca XVI. stoletja. *Kronika* 27, 1979, str. 8–17.
- Otorepec, Božo: *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica in SAZU, 1988.
- Peskar, Robert: Umetnostna podoba novomeškega Kapitlja. *Škofija Novo mesto: onim pri Bogu, sebi in zanamcem* (ur. Zvone Pelko). Novo mesto: Družina, 2006, str. 208–242.
- Pirkovič, Jelka: Vloga novomeškega Kapitlja v urbanistični zasnovi Novega mesta. *Kronika* 44, 1996, št. 1, str. 1–7.
- Pleterski, Andrej: *Zgodnjerednjeveška naselbina na blejski Pristavi. Tafonomija, predmeti in čas*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2010 (Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 19).
- Stipančić, Petra: Pregled novomeških arheoloških raziskav. *Rast. Revija za literaturo, kulturo in družbena vprašanja* 26, 2015, št. 1/2, str. 43–66.
- Stopar, Ivan: *Arhitektura predromanike in romanike v Sloveniji*. Ljubljana: Slovenska matica, 2017.
- Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1977.
- Strgar, Primož: *Poročilo o predhodni arheološki raziskavi na zemljiščih 1440, 1441, 1657, 1658 vse k. o. Novo mesto*. Neobjavljeno poročilo/Unpublished report, arhiv ZVKDS, OE Novo mesto, 2013.
- Šribar, Vinko: K problemu urbanistične zasnove Otoka pri Dobravi – freisinškega trga Guttenwerth. *Loški razgledi* 22, 1975, str. 24–46.
- Tiran, Aleš: *Poročilo o arheološkem dokumentiranju ob gradnji Florjanov trg Novo mesto, parc. št. 1441, k. o. Novo mesto*. Neobjavljeno poročilo/Unpublished report, arhiv ZVKDS, OE Novo mesto, 2017.
- Udovč, Katarina in Danilo Breščak: Poznogotske in renesančne pečnice iz Novega mesta. *Varstvo spomenikov* 44, 2008, str. 70–85.
- Udovč, Katarina in Luka Rozman: Mirna Peč. Arheološko najdišče sv. Kancijan in Mirna Peč – Cerkev sv. Kancijana. *Varstvo spomenikov* 52, 2017, str. 147–148.
- Udovč, Katarina: Mlajšeželeznodobna peč za žganje keramike in raziskovanje na novomeškem Kapitljskem griču. *Rast. Revija za literaturo, kulturo in družbena vprašanja* 23, 2012, št. 3/4, str. 36–39.
- Udovč, Katarina: *Novo mesto: tisočletja na okljuku Krke = millennia in a meander of the Krka River: srednjeveške pečnice Novega mesta = Medieval stove-tiles from Novo mesto*. Katalog razstave. Novo mesto: Dolenjski muzej, 2015.
- Udovč, Katarina: Poznolatenska peč za žganje keramike s Kapitljskega hriba v Novem mestu. *Arheološki vestnik* 69, 2018, str. 209–226.
- Vilfan, Sergij: Novomeški mestni privilegij iz leta 1365. *Novo mesto 1365–1965, prispevki za zgodovino mesta* (ur. Janko Jarc et al.). Novo mesto: Dolenjska založba, 1969, str. 78–88.
- Vrhovec, Ivan: *Zgodovina Novega mesta*. Ljubljana: Matica slovenska, 1891.
- Zadnikar, Marjan: *Romanika v Sloveniji*. Ljubljana: DZS, 1982.
- Zwitter, Fran: *Starejša kranjska mesta in meščanstvo*. Doktorska disertacija. Ljubljana, 1929.

S U M M A R Y

Archaeological excavations complementing the history of Novo mesto

Novo Mesto is widely known for the large number of prehistoric sites, above all cemeteries with richly furnished burials. The Beletov vrt cemetery that dates to the transition from Late Iron Age to the Roman period is particularly well known. Novo Mesto was founded by Rudolf IV of Habsburg in 1365 within a naturally well-protected meander in the river Krka. He acquired part of the land for the foundation of the town through an exchange of property with the Abbot of Stična. This amounted to an area of six farms with their dependant landholdings in the area »once known as Gradec pri Krki«. Excavations in 2000 and 2004 at the base of the rampart on the summit of the Kapitelj hill revealed linear foundations of large roughly dressed fieldstone. The nature of the structure was of a type, which could only be afforded by demanding and wealthy clients, such as those in monastic orders. It is hypothesised that they may be connected with the so-called »stiški stolp« (Stična tower). However, neither these or succeeding archaeological excavations have yielded small finds, which would permit a more precise date.

Most of those who have investigated the origins of Novo mesto have located the site of »Gradec« on the Kapitelj hill. The excavations in the area of the rampart on the Kapitelj hill have revealed the scant, but sole traces of Early Medieval settlement of 9th or 10th Century date in the modern town centre. The occupation layers confirm the existence of the Gradec settlement, mentioned in the written sources, whilst also bearing witness to settlement from the prehistoric to the Medieval period. This most recent information shows that the town was not established

on a greenfield site, nor was it rebuilt, but merely its novelty was strictly related to its formal foundation.

The Habsburgs established the town at the intersection of roads leading from west to east. The variety of the rare, richly decorated pottery stove tiles that were excavated in the remains of the house on Cvelbarjeva ulica bear witness to the vibrant trade along the official route that ran through the Ducal town and the wellbeing of its citizens in the 15th Century. The beaker was most probably imported from Italy to west, whilst analogies for the pottery stove tiles in Novo mesto can be found in castles in Croatia, Hungary and the Czech Republic. The house stood in one of the most prestigious locations in the town, on the high street above the modern Pugljeva ulica. No archaeological remains that date to the period prior to the 16th Century have been excavated on Glavni trg (Main Square) on the low-lying eastern part of the meander. The most recent and most extensive archaeological excavations were carried out in 2017 and 2018, in advance of the reconstruction of Glavni trg (Main Square). These revealed the remains of Late Iron Age and Roman period settlement in the upper part of Glavni trg. The occupation deposits on the Kapitelj hill and Glavni trg, as well as the Beletov vrt Roman cemetery, point to the existence of a vicus (small town) within the town meander. However, although archaeological excavation has confirmed the location of Gradec and settlement continuity in this period, including the Early Middle Ages, the location of Markstatt (the market) has not yet been determined. Its location will be established by future excavations, which will also finally clarify the connections between the Stična or Bajnof tower, Gradec and Markstatt. Archaeological excavations have shown that the Kapitelj hill provided the optimal conditions for settlement on the meander, because it was occupied in the Late Bronze Age, the Late Iron Age, the Roman Period, as well as in the Early Middle Ages and the Middle Ages.